

Иван И. Илиев

Софийски университет „Св. Климент Охридски”

Някои особени лексеми в старобългарския превод на Иполитовото тълкувание на Книга на пророк Даниил

Книга на пророк Даниил е една от най-впечатляващите старозаветни книги за средновековния човек заради тълкуването на историята на човечеството, месианските пророчества и примерите за противопоставяне на отстъпничеството във вярата. За възникване на Книгата учените посочват времето от VI до II в. пр. Хр., но традиционно се приема, че е съставена ок. 530 г. пр. Хр. Първите шест глави на Книгата са предимно исторически по съдържание, с включени в тях пророчески теми, и са написани основно на арамейски език, а наличието на иврит се дължи на по-сетнешни редакции. Следващите шест глави са основно пророчески, преплетени със сюжетни елементи, които са написани на иврит. Освен тях са налични и две девтероканонични глави, добавени впоследствие, на старогръцки език. Това дава основание на някои изследователи да делят Книгата според тези разлики в езика (Макдоналд, 2007, с. 287–289).

The work has been prepared at author's own expense.

Competing interests: no competing interests have been declared.

Publisher: Institute of Slavic Studies, PAS.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2016.

В еврейския канон тази Книга не се числи към раздела пророци (невиим), а е отнесена към писанията (кетувим). В Септуагинта и в преводната славянска традиция пророк Даниил се отнася към т.нар. Големи пророци. Важността на Книгата, както и нейната популярност са видими в редица препратки към нея в Новия завет, например някои позовавания на Исус за неговата кръстна смърт като „мерзост на запустението” (Мат. 24:15; Марк 13:14; Лук. 21:20), което пряко се отнася до виденията на пророка (Вълчанов, 1975, с. 4–9). Историческите и политическите елементи в Книгата създават продуктивни модели и пораждаат богата парабиблейска книжнина както в Рим, така и във Византия и България (Tarкова-Zaimova & Miltenova, 2011, с. 31–33).

При интерпретациите върху нея Книгата се разглежда по следния начин:

Историческа част:

- I. Увод и йерусалимският плен на юдеите
- II. Забравеният сън на Навуходоносор
- III. Истуканът и тримата отроци в огнената пещ
- IV. Сънят за дъба и изгнанието на Навуходоносор
- V. Пирът на Валтасар и пишещата ръка по стената
- VI. Даниил в ямата с лъвовете

Апокалиптична част:

- VII. Видението за четирите звяра и идването на Антихриста
- VIII. Видението за овена и козелата
- IX. 70-те годишни седмици
- X–XII. За северното и източното царство

Девтероканонична част:

- XIII. Сусана и двамата старци
- XIV. Вил и драконът

Тълкувание върху Книга на пророк Даниил (Commentarii in Daniele, CPG 1873) на Иполит Римски (ок. 170–235), обект на настоящото съобщение, е най-ранният и обширен коментар върху тази книга от Стария завет. Съчинението е написано около 204 г. и преводът му на старобългарски език принадлежи към ранния период на българската книжовност. Хронологията на превода се определя в различни гра-

ници от изследователите – от последните десетилетия на IX в. до към средата на X в.

Тълкуванието придобива широко разпространение през Средновековието, тъй като се приема за основен и авторитетен труд поради неговото съдържание. Друга причина за пространната му рецепция, особено на Изток и в Русия, се открива в честите препратки към пророка в преводните исторически хроники (особено в тази на Георги Амартол), в хронографските компилации, а и в апокалиптичната литература предвид приближаването на хилядната година и политическите кризи във Византия и България през X в. (Шиваров, 2002, с. 295–296). Поради разширяването на кръга на първичните извори в славянската традиция през последните години рецепцията на *Тълкувание на книга на пророк Даниил* заслужава ново проучване, което важи и за културния му контекст в европейската история. В четвъртата книга на *Тълкуванието* се съдържа референция за раждането на Исус на 25 декември, което вълнува всички християни, и Иполит е първият автор, който разисква тази важна информация.

Известни са седем преписа (шест руски по произход и един молдовски) на Иполитовото тълкувание на Книга на пророк Даниил, които съдържат части, цели или почти пълни глави на текста на *Тълкуванието*:

1. Погодински кирилско-глаголически листове (Ильинский, 1929) известни и като Московски кирилско-глаголически листове, писани на пергамент, от XI–XII в. (по-нататък Р). Двата листа се намират в РНБ, Санкт Петербург, под номер 68. В текста, писан с дребно уставно писмо, има запазени глаголически букви, доказващи хронологическата древност на старобългарския превод, който стои в основата на преписа.
2. Чудов 12 (Срезневский, 1874, с. 3–64) в Държавния исторически музей (ГИМ), Москва, датиран към края на XI и началото на XII в. (по-нататък С). Забележителният ръкопис, съдържащ портрет на цар (може би Борис) (Уханова 2012, с. LVIII–LIX) единодушно се признава от учените за възхождащ към първообраз, създаден в Преслав през X в. Той е издаден и анализиран първоначално от К. И. Невоструев (Невоструев, 1868, с. 2–4) и И. И. Срезневски (Срезневский, 1874, с. 4–35).
3. Ръкопис от Сийския манастир № 92, днес Библиотеката на Руската академия на науките (БРАН), Санкт Петербург, Архангелска сбирка,

- сигн. Арханг. Д 171 в, от края на XV – началото на XVI в. Преписът не е издаден, ръкописът има публикувано инвентарно описание (Викторов, 1890, с. 86) (насетне А).
4. Ръкопис от Петрозаводск № 74 (71), по-рано от библиотеката на Петрозаводската архиепископия № 11, днес в Националния архив на Република Карелия, датиран към края на XV – началото на XVI в. Преписът не е издаден, а ръкописът има аналитично описание (Пигин, 2010, с. 199–200), (по-нататък К).
  5. Ръкопис № 486 от Волоколамската сбирка, датиран по приписка в 1519 г., бивша сбирка на Московската Духовна академия, днес се съхранява в Руската държавна библиотека (РГБ), Москва. Преписът не е изследван и издаван, ръкописът има кратко описание (Иосиф, 1882, № 131(486), с. 90–91) (по-нататък М).
  6. Ръкопис от сбирката на Троице-Сергиевата лавра № 782, от средата на XVI в. Преписът не е издаван, ръкописът има кратко описание (Арсений & Иларий, 1879, с. 203) (по-нататък Т).
  7. Ръкопис № 741 от Букурещкия държавен архив (Lința, Djamo-Diaconița, Stoicovici, 1981, с. 253–259; Илиев, 2014, с. 245–256).

Първите изследвания за славянските преводи на *Иполитовото тълкувание* са изложени в публикациите на К. И. Невоструев, И. И. Срезневски и И. Е. Евсеев, а по-късно и в споменатото изследване на Г. А. Илински, който разчита и публикува Погодинските кирилско-глаголически листове. Първи, който обръща внимание на проблема и издава частично ръкопис Чудов 12, е К. И. Невоструев в обемното си произведение „Слово святого Ипполита об антихристе. В славянском переводе по списку XII века, с исследованием о слове и о другой мнимой беседе Ипполита о том же, с примечаниями и приложениями” (Невоструев, 1868). Той не издава целия ръкопис и не го предава в неговия автентичен вид. Трудът е попълнен с кратка библиография за открити наскоро ръкописи и текстове по темата, а накрая има подробен азбучен указател. Пропуските на К. И. Невоструев, или по-точно някои дребни неточности и включването на още няколко подробности, са отбелязани от И. И. Срезневски (Срезневский, 1874) в книгата му „Сказания об Антихристе в славянских переводах с замечаниями о славянских переводах творений св. Ипполита”. Изследването му не е така стройно

и систематично подредено, както това на К. И. Невоструев, и до голяма степен го повтаря, особено в първата му част. Във втората част Срезневски прави пълно описание на кодикологическите характеристики и на съдържанието на пергаментния ръкопис Чудов 12 и издава втората му част, неиздадена от К. Невоструев – от л. 68 до л. 127.

И. И. Евсеев в своя труд върху Книга на пророк Даниил (Евсеев, 1905) достига до извода, че съществуват три превода от византийски гръцки на старозаветната книга. Първият превод той нарича „Кирилловский”, вторият е „Методиевский”, а третият – „Симеоновский”. Освен тях, Евсеев посочва и две основни преработки на текстовете и разглежда всички славянски ръкописи, съдържащи части от Книга на пророк Даниил, но издава само избрани части от *Тълкуванието* според преписа в ръкопис № 486 (отбелязани със сигла А) в разчетенията към старозаветната книга. Най-голямата ценност на работата на Евсеев е филологическата съпоставка на славянските преводи и приложените гръцки източници.

След като в края на XIX и началото на XX в. учените маркират проблема, както традицията на текста, така и езикът на превода не са обект на последвало изследване. Както вече посочихме, издадени са Погодинските листове и съдържанието на текста на Чудов 12, а останалите преписи и до настоящия момент не са били обект на научен анализ. Езикови факти от *Тълкуванието* спорадично са сравнявани с частичния превод на Книга на пророк Даниил, включени в Паримейника. Правени са и частични паралели между славянския превод на *Тълкуванието* и текста на т.нар. *Тълковни пророци* – сборника, съставен от старозаветните пророчески книги с тълкувания, възникнал в края на IX – началото на X в. в Преслав и преписан в Новгород през 1047 г. от книжовника Упир Лихий от български протограф¹. Най-често се използват ръкописи, които се сочат за най-близки до преславския оригинал, напр. ръкопис № 89, XV–XVI в., РГБ, Москва, ф. 304.1, сбирка на Троицко-Сергиевата лавра (Арсений & Иларий, 1879, с. 75–77) (нататък ТСЛ 89), който съдържа превод на библейския текст, но без тълкувания. Ф. Томсън отбелязва, че езикът на превода насочва към времето на цар Симеон (Thomson, 1998, с. 850–851).

¹ За историята и съдържанието на превода на т.нар. *Тълковни пророци* вж. Алексеев (1999, с. 37–38); Thomson (1998, с. 850–866). Лексикалният фонд на превода е отразен в речниците на Ф. Миклошич (Miklosich, 1862–1865) и И. И. Срезневски (Срезневский, 1893–1903).

При подробно сравняване между преписите на превода на *Тълкуванието* по отношение на макроструктурата им (подредбата по глави), липсите на текст и общите грешки става очевидна близостта на преписите А и Т, от една страна, а от друга, сходството между К и М. Така могат да се обособят две разклонения, възходящи към два хипархетипа, с определени редакционни особености, които са възникнали от единствен превод (Шиев, 2014). В хипархетипа на преписи К и М е отсъствало началото на текста и то е възстановено допълнително от друг източник, аналогичен по съдържание. Текстът на препис С в известен смисъл стои отделно и не съвпада напълно с нито една от двете групи по съдържание, но е съхранил архаични езикови характеристики и е важно свидетелство за първоначалния превод. Като че ли на пръв поглед отделно стои и фрагментът, запазен в Погодинските листове (Р), който не предоставя достатъчно информация за сравнение, но пък е запазил една липсваща част от текста на хипархетипа на преписите К и М, която не е налична в тях, а е документирана в останалите преписи А и Т. Това означава, че в шестте преписа е налице стабилна и продължителна традиция най-малко в две разклонения, водеща от гръцкия оригинал чак до първоначалния старобългарски превод, която е база за неговото цялостно проучване в бъдеще. Отделен проблем е преводът и предаването на библейския текст в рамките на *Тълкуванието*, тъй като обект на изследване са били преди всичко преводите на самите старозаветни книги², но значително по-рядко извлеченията от тях в тълкуванията. Всички тези предпоставки дадоха насока за един предварителен лексикален разбор на текста, чрез който да се изведе набор от редки думи, характеризиращи превода, както и да се набележат паралелите с други славянски преводни съчинения. Смятам, че това е един първоначален етап в анализа на техниката на превода и аргумент за неговата хронология и локализация.

За основен текст е избран ръкописът от 1519 г. (М), който следва традицията на по-ранните образци и най-пълно съхранява съдържанието и реда на *Тълкуванието*. Наред с редица морфологични особености в текста могат да се отбележат множество лексикални находки, които да подпомогнат датирането и локализацията на превода. Част от тях, които предоставят по-интересни данни, може да се изведат като лексикални

---

² Вж. обзора у Славова (2008а, с. 93–103); за пълния превод на Книга на пророк Даниил по препис в т.нар. Архивен хронограф (най-стар препис: РГАДА, ф. 181, 279/658 от XV в.) вж. Славова (2008b, с. 292–294).

маркери. Всяка лексема е поставена по азбучен ред в основна речникова форма, а в скоби са дадени разночетения, ако са налични. След това е посочено гръцкото съответствие и преводът на думата³.

ВИЧЪМОГЪ (ВИЧЪМОГЫ / ВИЧЪМОЗИ) сараβара, τά⁴ ‘шалвари’ – тази лексема се среща общо четири пъти в текста, но само в глава четвърта на *Тълкуванието* (цитираме славянския текст според М, а гръцкия според Richard, 2000):

(99б) азѣ вгнь сѣ (100а) жъже. ризѣ же имъ и вичъмогъ не прикосе са

(B.XXVIII.2) ταῦτα εὐθέως τὸ πῦρ κατεδαπάνησεν, τῶν δὲ ἱματίων καὶ τῶν σαραβάρων οὐχ ἦψατο.

(101а) и вни тѣга(д) вѣровавшѣ ѿ печи вгньныа цѣли сѣ ризами и вичъмогы сѣхранишѣ(с)

(B.XXVIII.6) κάκεῖνοι πιστεύσαντες ἐκ καμίνου πυρὸς ὀλόκληροι σὺν ἐσθῆτι καὶ σαραβάροις διεσώθησαν.

(113б) власѣ ѿ глаѣ(ы) имъ не впали са. и вичъмози имъ не премѣниша са. и вона вгни не бѣашѣ вѣ ни(х)

(B.XXXIV.4) καὶ θριξ τῆς κεφαλῆς αὐτῶν οὐκ ἐκυρίευσεν τὸ πῦρ τοῦ σώματος αὐτῶν οὐκ ἐφλογίσθη, καὶ τὰ σαραβара αὐτῶν οὐκ ἠλλοιώθη καὶ ὀσμὴ πυρὸς οὐκ ἦν ἐν αὐτοῖς.

(119а) ни власѣ бо имъ попаленъ бысть. ни вичъмози имъ премѣниша са ни вона (о)гни бѣ вѣ ни(х)

(B.XXXVII.7) οὔτε γὰρ θριξ τούτων ἐφλογίσθη οὔτε τὰ σαραβара αὐτῶν ἠλλοιώθη, ἀλλ’ οὐδὲ ὀσμὴ πυρὸς οὐκ ἦν ἐν αὐτοῖς.

Лексемата е налична на съответните места не само в преписите М и К, но и в ранния препис С, което издава общия превод в идентичен контекст, тъй като думата несъмнено е характерен маркер – с това специфично значение и тази употреба. Тази лексема е изключително рядка и е отбелязана най-напред от Ъ. Русек под формата *вичмогъ* (Русек, 1969, с. 175–176), който я определя като „протобългаризъм” и според него тя

³ Ползваните речници са CP (1999, 2009), SJS (1966, 1973, 1982, 1997) и Miklosich (1862–1865).

⁴ Грц. съответствие и значението се цитира според K. G. Liddell & R. Scott (1940). Вж. също и: сараβара, τά, loose trousers worn by Scythians, Antiph.201; also = Aramaic sarbālin, LXX, Thd. Da.3.27 (cf. 21). (Prob. Persian shalvār or shulvār (braccae).): The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon (<http://stephanus.tlg.uci.edu/ljsj/#eid=95959&context=lsj&action=from-search>).

превежда *περικνημῖς*, ή ‘наколенник’. Той я намира в триод с паримейни четения № 138 от сборката на Хлудов (ГИМ, Москва) от XIII и XIV в., със среднобългарски езикови особености⁵. В друга публикация (Русек, 1980, с. 40) той дава следния цитат: *тогда мѣжине ти оковаваше ихъ съ гацами съ кловоуки и съ вычмогы и съ одѣваниемъ ихъ и въврѣжъ въ печь огньнѣжъ* (л. 245а) – превод на *Τότε οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι ἐλεδήθησαν σὺν τοῖς σαραβάροις αὐτῶν καὶ τίραις καὶ περικνημῖσι καὶ ἐβλήθησαν εἰς τὸ μέσον τῆς καμίνου τοῦ πυρὸς τῆς καιομένης* (Дан. 3:21)⁶. Според Й. Русек (1969, с. 175–176, 2002, с. 59) обичайно в тази перикопа от старозаветната Книга на пророк Даниил в архаични паримейници и триоди на *περικνημῖς* съответства *настегны*⁷. Лексемата се среща и с друга представка *достегны* в кирилски ръкописи и е запазена и в архаичната хърватска глаголическа традиция *tostegan'vami* (sic!), по-точно в пазещия много архаични черти Бревиар на Вид Омишлянин от края на XIV в. (Димитрова & Петков, 2004, с. 176). В мисалите в същия стих има друга лексема, *obuvenie*, но в най-архаичния, пазен във Ватикана, *Borg. Illir. 4*, от XIV в., е регистрирана форма *bičvami*, тв.п. мн.ч. (на латински *calceamenta*) (Димитрова & Петков, 2004, с. 176). Тази форма вероятно е архаична. Същевременно трябва да подчертаем, че в гръцкия първообраз на Иполитовото тълкувание никъде не се използва лексемата *περικνημῖς*, ή, а библейските цитати са парафразирани

⁵ Ръкописът е намерен от А. Гилфердинг в Карпинския манастир (Кумановско, Р. Македония) и е принадлежал на неговата сбирка под номер 29. Съдържа, освен триодните и паримейните четива, *Похвално слово за възкресение Лазарово* от Климент Охридски, както Климентовите поучения за неделите на Четиридесетница, най-ранни сред запазените днес. Съдържа също така части от великопостните акростихови канони на Константин Преславски (Николова, Йовчева, Попова, & Тасева, 1999, с. 54–55)

⁶ В същата публикация Й. Русек (погрешно) сочи като източник Орбелския триод от XIII в., но текстът според съвременното издание (Црвенковска & Макаријоска, 2010) не съдържа лексемата *вычмогы/вычмогы*, а гласи следното: *съ гацами ихъ и съ кловѣуки достегнавами и съ одѣваниемъ ихъ и въврѣжъ въ печь огньнѣжъ горцѣжъ*, тоест цитатът е идентичен с четенето в най-старите паримейници (Григоровичев и Захарински): *тогда мѣже ти оковаваше а. съ гацами ихъ. и кловоуки. и съ настѣгвами и съ одѣвниими ихъ. и въврѣжъ а по срѣдѣ печи огньны горцѣжъ*. (Рибарова & Хауптова, 1998, f. 92v); текстът е сходен и в други архаични паримейници и триоди (Ангушева-Тиханова, Джонсън, & Димитрова, 2010, с. 323). В още една публикация Русек (2002, с. 59) споменава отново лексемата *вычмогы*, която познава от ръкопис от XIV в., но не дава сигнатурата му.

⁷ За повече примери и варианти в паримейници и триоди, вж. Ангушева-Тиханова et al. (2010, с. 323).

и съкратени, така че сарάβара, тá се предава именно с *вигъмози*. В паримейници и триоди обаче, както и в *Тълковните пророци* (ТСЛ 89: 250а), сарάβара в същия контекст се предава с *гащи* – ‘долни гащи, шалвари’ (SJS, 1966, с. 391; Ангушева-Тиханова et al., 2010, с. 323). Интересен подход е използван при парафраза на Дан. 3:21 на друго място в *Тълкуванието*, където сарάβара, тá се предава с *главизна* (*глависна* в С) – лексема, която няма аналог в други преписи с това значение и още по-малко в контекст със свита, синоним на *одежда*, на което ще се спрем по-нататък. Изводът, който можем да направим, е, че *вигъмогъ* / *вигъмози* в *Тълкуванието* се явява синоним на ‘гащи’ в архаичните паримейници и триоди, а не на ‘наколенник’, тъй като в библейския текст очевидно става дума за долната част от дрехите на отроците, а не за аксесоарите им.

въшьжъ (*въшью*) καθόλου (καθ'όλου) / ὅλος ‘изцяло, напълно’. Среща се два пъти в текста, като единият съответства напълно на С в глава четвърта, а в другите преписи е с грешки и неразбирания. В повечето други места местоимението ὅλος се предава с местоимението *въсь* и производните му: *въсь* 83б *въсьми* 152а *въсь* 224а–225а, но по същия начин се превеждат и лексеми с корена на *пъс*, *пънтос*. В текста на *Тълковните пророци* (ТСЛ 89: 253б) наречието е заменено с *отънжъдъ* (отънжъдъ) – лексема, която е с по-честа употреба в множество други паметници⁸. Трябва да се има предвид, че лексемата присъства с това значение и гръцко съответствие на четири места в *Супрасълския сборник* (Супр. 30:1–2; 43:4–5; 338:13; 393:4). Употребата и предаването на наречието може да се илюстрира по следния начин:

Гръцки текст	С	К	М
В.XXXI.4. οὐχ ἦψατο αὐτῶν τὸ καθόλου τὸ πῦρ	115в не прикосноу са възшию огнь имъ	57б не прикоснѣ са възшью огнь	не прико 109а снж са н(х) възшью огнь

Гръцки текст	А	К	М	Т
Δ.VI.2. Οὐδὲν γάρ ὅλος ψεύδεται ἢ γραφή	408б ничтоже вѣже л'жетъ писаніе	96б ничесоже во възціав(ъ)шихъ (sic!) лж'еть 97а писаніе	176б ничсоже во възшию лъже(т) писаніе	171б ничтоже вѣже лжетъ писаніе.

Тези примери доказват пълнотата на текста на М и архаичността на езика, а също така и че лексемата е затруднявала руските преписвачи

⁸ Супрасълски сборник (Супр. 454: 14–15; 476:3–4; 497:26–27; SJS, 1973, с. 607–608).

и те или я заменят (А и Т) или създават несъществуващи форми (първият пример в К). Наличието на *въшыж* в най-ранния известен препис С (датиран към края на XI и началото на XII в.) безспорно доказва присъствието му в първоначалния превод. Стойността му на лексикален маркер (Милтенев, 2006, с. 104–117) не само доказва архаичността на употребата, но и показва връзката му с Преславския книжовен кръг (Piev, 2014, с. 167–168).

варъ / *варь* (*вармь*) *κονίαμα βάρης χρῶμα* ‘1) мазилка, вар; 2) дворец; 3) цвят, грим’. Тази лексема създава множество трудности на преписвачите и те допускат грешки при предаването ѝ. Така в М Г.ХІІІ.1. *ἔγραφον κατέναντι τῆς λαμπιδός ἐπὶ τῷ κονιάματι τοῦ τοίχου τοῦ οἴκου τοῦ βασιλέως* е преведено: и пише(т) *протвѣж свѣщи на помазанѣ и стѣнѣ вармь. цѣра храма* (142а) и и писахѹ *протвѣж свѣщи на помазанѣ и стѣнѣ вармь цѣра домѣ* 144б, докато в А и Т е предадено с *вапомъ* (400б и 401 и съответно 157а и 158б). Значението на израза *помазанѣ и стѣнѣ вармь* като ‘мазилка / вар’ се среща в *Супрасълския сборник* (540:18), но не е познато в руския език, като същевременно в преписа М нито веднѣж не се използва в смисъл на ‘зной’ или ‘жега’, които са по-често срещани употреби (SJS, 1966, с. 167). За сравнение преводът в *Тълковните пророци* (ТСЛ 89: 255а) е следният: *писахѹ протвѣж свѣсти на празѣ стѣны клѣти цѣра*. В този случай интересно е използвана лексемата *празъ*, като горен праг на врата⁹, в контекст със стена т.е. в горната част на стената. Това не може да се каже за употребата на *клѣтъ* (‘жилище’), която се среща в *Супрасълския сборник* (Супр. 18:9 и 237:4–5), а като ‘стая’ в глаголическите евангелия и в текста на Савината книга¹⁰, но и отново в *Супрасълския сборник* в същия контекст. Превод на *варъ* в смисъл на ‘дворец’ представлява всъщност заемка от гръцки и в четирите преписа А, К, М и Т е предаден погрешно: К и М *въ гѣсѣхъ* (sic) *варьскы* 204а (*ἐν Σούσοις τῇ βάρει*). В *Тълковните пророци* е предадено с *въ соусои. свари*, което е още един случай на употреба на лексемата като ‘дворец’, както и в текста, засвидетелстван в преписи на Псалтира (Пс. 44:9) в частта за ‘чертога от слонова кост’ – Синайски, Погодински, Болонски. Без аналог е преводът на думата в *Тълкуванието* като ‘грим/помада’ – *различными вары ржмано* М (285б) (А.ХХVI.3. *ποκίλοις*

⁹ Паралели могат да се посочат в: Клоцов сборник 6634; Супр. 332:2.

¹⁰ Вж. Мариинско евангелие, Зографско евангелие, Асеманиево евангелие, Савина книга – Мт. 6:6. Супр. 121:30.

χρώμασιν πεφουκωμένα), докато в К (1746) вероятно е първичното четене – различными шары рѣmano. Този пасаж е в тълковната част на превода на Иполит и няма аналог в текста на *Тълковните пророци*, в които, както отбелязахме, липсват тълкувания.

главизна В глава четвърта на *Тълкуванието* се среща следният израз:

Тъгда оубо ѡтроци свазани съ свитами и главизнами възвржени быша въ пещь ѡгни жьгомаго, като на него отговаря гръцки текст В.ХХVII.1. Тότε οὖν πεδηθέντες οἱ παῖδες σὺν τοῖς ἐνδύμασιν καὶ τοῖς σαραβάροις αὐτῶν ἐβλήθησαν εἰς τὴν κάμινον. В цитирания текст привличат вниманието две редки думи: а) свитами, основна форма свита, 'одежда' (τοῖς ἐνδύμασιν), която се среща само в *Беседите* на Григорий Велики върху Евангелието, по препис от XIII в. (SJS, 1997, с. 26). Тази лексема се намира само веднъж в текста на М, но тя отговаря на същото място в С: съ свитами и глависнами (104а). Липсва съответствие с подобен превод в старобългарската книжнина, като наред с това издава единния превод на *Тълкуванието* в известните преписи. б) главизна – на това място думата не превежда съответния гръцки текст (τοῖς σαραβάροις), а очевидно предава διάδημα, τό или κίδαρις, ή 'забрадка / тюрбан' (Вж. Срезневский, 1893, с. 514):

(96а) Тъгда оубо ѡтроци свазани съ свитами и главизнами възвржени быша
въ пещь ѡгни жьгомаго
(В.ХХVII.1) τότε οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι ἐπεδήσαν σὺν ἐνδύμασιν καὶ τοῖς
σαραβάροις αὐτῶν

В други преводни паметници (*Симеонов сборник*, 1993, с. 42), където е използвана съответната лексема, тя най-често означава 'глава на книга' (κεφάλιον, τό). Цитатът от Книга на пророк Даниил (3:21) в превода, засвидетелстван в *Тълковните пророци* гласи следното: Тъгда мъжи ти ѡковавъше а. съ гацами ихъ и клобѣкы. и съ настегнъвами и съ ѡдѣнїими ихъ възвргы ꙗ по срѣдѣ пещи ѡна горѡца (ТСЛ 89: 250а), което отговаря точно на библейския гръцки текст. Идентичен превод се съдържа в *Паримейника*: ѡковавъше а. съ гацами ихъ. и клобоукы, като клобоукъ е превод на τιάρα, ή (SJS, 1973, с. 29).

В гръцкия първообраз на *Тълкуванието на Иполит* не се съдържа точен библейски цитат (Дан. 3:21), а вместо него се използват парафрази, както е посочено по-горе. Старобългарският преводач обаче най-вероятно е познавал добре библейския текст и е възстановил по памет оригиналното четене на старозаветната книга – τότε οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι ἐπεδήθησαν

σὺν τοῖς σαράβαροις αὐτῶν καὶ τιάραϊς καὶ περικνημίσι καὶ ἐβλήθησαν εἰς τὸ μέσον τῆς καμίνου τοῦ πυρὸς τῆς καιομένης¹¹. Потвърждение на това предположение намираме в данните, които предоставя И. Евсеев – сравнение между превода на Книга на пророк Исаия (62:3) в Паримейника и в *Тълковните пророци*, където главизна се явява превод на διάδημα, τό (Евсеев, 1897, с. 115). На другите места в текста на *Тълкуванието* срещу грц. σαράβαρα, τὰ стои славянски превод виѣъмози, т.е. ‘шалвари’, както отбелязахме по-горе.

гонеѣзѣти (ἀπολύω διασώζω ἐκφεύγω ὠφελέω) ‘избягвам, избавям се, отървавам се. Симптоматичен е преводът на гръцкия глагол ἀπολύω ‘развървам, освобождавам’ със старобългарския глагол гонеѣзѣти, гонеѣзѣти, гонеѣзѣши, който се среща в Супрасълския сборник (Супр. 238:16, 354:29, 401:6, 440:28) и някои други ранни паметници (Изборник 1073, Успенски сборник), *Словото за Христа и Антихриста* от Иполит Римски в ръкопис С още два пъти (оугознеѣтъ и гонеѣзноула и др.), в смисъл на ‘избавям се, отървавам се’ (Невоструев, 1868, с. 77; Добрев, 2012, с. 87), а в текста на ръкопис М думата се среща общо седем пъти с различни значения и предава широк спектър гръцки съответствия.

излиха (λιχό, λιχῶ) ‘много, излишно, прекомерно’ се среща общо 10 пъти в трите изброени форми, като само излиха е с честота 8 появи. Първите две места са на л. 140а и 140б и предават гръцкото наречие περισσοτέρων, на л. 147 и 152а περισσόν, на 174а, 174б, 186б περισσώς, но на л. 149а гръцкият текст Γ.ΧVII.3. μηδὲ ὑπερηφανεῖν παρὰ τὸ δέον ἐν τῇ τοῦ θεοῦ ἐξουσίᾳ ὑπάρχοντα е предаден с: ни презоравати излиха вѣ бѣи власти соуцоу. На л. 205а излиха е превод на гръцкото наречие σφόδρα ‘много, силно’. На л. 254б лиχό означава ἀδικώς, за което не можем да бъдем сигурни, че предава правилно съдържанието на гръцкия първообраз, с който е разполагал преводачът. Наречието се среща и в други паметници със значението ‘извънредно много’¹².

ладвиѣа (δσφύς νεφρός) ‘кръст, пояс, вътрешности, хълбоци’ се среща три пъти в целия препис, но с известни нюанси в смисъла. На л. 143а и сѣвѣѣзи ладвиѣи его. ρᾱσᾱла̄бла̄х̄ѣ са е превод на Γ.ΧIII.1. καὶ οἱ σύνδεσμοι

¹¹ Дан. 3:21. вж. Elpenor’s Bilingual (Greek/English) Old Testament (<http://www.ellopos.net/elpenor/greek-texts/septuagint/chapter.asp?book=50&page=3>).

¹² Вж. Мариинско евангелие Мк 6:51, 10:26; Синайски евхологий, 72а:18; Супр. 135:25, 219:28 и други.

τῆς ὀσφύος διελύοντο, означаващо ‘разхлабиха се връзките на слабите му’. В *Тълковните пророци* този пасаж е преведен по следния начин: и съвоузи чрѣслъ его раславлааху сѧ. Подобна употреба на думата е характерна за глаголическите преписи на Евангелието, Савината книга и Синайския евхологий¹³. На л. 222а и ладвѣа его прѣпоисаны златомъ е превод на Δ.ΧΧΧVII.1. ἡ ὀσφύς αὐτοῦ περιεζωσμένη ἐν χρυσίῳ ‘кръстът му бе опасан със злато’. При *Тълковните пророци* отново е предпочетена употребата на чрѣсла – и чрѣсла его прѣпоисана златъмъ свѣтлъмъ. Видно е, че е налице опозиция на лексемите ладиа и чрѣсла, като трябва и да се отбележи, че чрѣсла е по-често срещаният и по-ранният превод на гръцкото ὀσφύς, но те са синоними и могат да се заменят. Двете лексеми са използвани паралелно в Изборника от 1073г.¹⁴, което означава, че е налице проблем, който трябва да бъде обект на едно по-подробно проучване. Същевременно има и друг синоним – исто, лексема, срещана и в Супрасълския сборник (Супр. 305:4–5). На л. 230а ἐστρόμασαν οἱ νεφροὶ αὐτοῦ се предава с възтрепеташа ладвѣа емѧ, буквално ‘вътрешностите му се разтрепераха’. Въпреки известната вариативност, лексемата ладвиѧ предава точно определена част от тялото около кръста и тазобедрената кост. В другите паметници¹⁵ думата предава по-скоро ‘бъбреци / карантия’ (на гръцки αἱ ψῦαι), а те отново се разположени в същата анатомична област и издават събирателно светогледно разбиране на тези органи в тялото.

пазоуха (пазѡха) (ἀγκάλη) ‘гърди, пазва’. Лексемата се среща еднократно в текста на М и С (където е пазоухама 115б) и предава смисъла на следния гръцки оригинален текст: В.ΧΧΧII.1. ὡς τέκνα ἴδια ὑπὸ τὰς ἀγκάλας τοῦς παῖδας συντηρῶν с акы своа чада подъ пазѡхама своимѧ штрокы храна (109а). Интересна е употребата на дуална форма и вероятно при прочита е била изтълкувана твърде буквално от преводача, предвид образността на узуса тук. Подобна употреба е засвидетелствана с това значение и облик в Синайския евхологий и Супрасълския сборник на едно място¹⁶, което съответства на думата ἀγκάλη. В Зографското глаголическо евангелие от X в. по-късна ръка е написала началото на

¹³ Лк. 12:35; Мк. 1:6; Синайски евхологий, 856:24 и 936:26–27.

¹⁴ Изборник 208г 6–7.

¹⁵ Синайски евхологий, 76а: 16–17; Синайски псалтир 37:8; Беседи на Григорий Велики, Погодински псалтир и т.н.

¹⁶ Синайски евхологий, 29а: 3; Супр. 43:13, 327:10.

молитва за възтърковление на новородено на 40-я ден, с кирилица, със среднобългарски правопис – в тази приписка отново е употребена думата *пазоуха* за същата гръцка дума (Angusheva-Tihanova & Dimitrova, 2004, с. 275).

послоухъ (μάρτυς) ‘свидетел’ Явява се синоним на *свъѣдѣтель*, въпреки че е спорно коя от двете лексеми е по-ранна, тъй като се явяват често дори и в сходни по хронология паметници (SJS, 1982, с. 184; Савина книга Мт. 18:16; Синайски евхологий, 48а: 8–9, 676: 23, 83а 22–23; Супр. 241:22, 316:26; Симеонов сборник, 1993, с. 132). Среща се три пъти в препис М, но в единия случай това място съвпада с текста на С: *по съмърти вѣрнии послосуи нарежът са* (1016), макар че преписвачът на М допуска механично редуплициране на думата – *по смърти вѣрнии послжслжи нарежът са* (93а), отговарящо на гръцкото В.ХХIV.7. μετὰ θάνατον πιστοῖ μαρτυρες κληθῶσιν. Същевременно напълно се отличава от същото място в съдържанието на Т, където се употребява синонимът – *и вѣдете ми свѣдѣтели во їерлимѣ и во всеи юудеи* (184а) и М: *и вѣдете ми послжси въ їерлѣмѣ. и въ все юудеи.* (193а), което предава смисъла на оригиналния откъс, но текстът на старобългарския превод не съвпада напълно с гръцкия текст и издава, че вероятно преводачът е заменил ‘Галилея’ с ‘Юдея’ – Δ.ХVI.6. ἔσεσθέ μοι μαρτυρες ἐν τε Ἱεροσολήμῃ καὶ ἐν τῇ Γαλιλαίᾳ. За трети път лексемата се среща на л. 230а *послжхъ намъ да вѣдѣт нѣо и земла*, което е свободен превод на глагол със съществително, макар и от същия корен: Δ.ХLIII.2. μαρτυρεῖ ἐφ’ ἡμᾶς ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, още повече, че по-нататък след няколко листа се срещат синонимични глаголи, преведени последователно и по-скоро вярно – *послжшаемъ* (2296) Δ.ХХIX.1. ἀκουσόμεθα и *послжшьствоваше* (239а) Δ.IL.2. ἐμαρτύρησεν.

сръдвола (сръдвола) συγγενεῖς ‘роднини’ е характерна ранна лексема¹⁷, която е регистрирана също в Супрасълския сборник (Супр. 514:26–27, 536:18) и предава събирателното ‘роднини, братовчеди’. В преписа М тя се намира еднократно, но в недвусмислен контекст – *тѣгда вѣдѣтъ плачи мнози дѣтемъ вѣмъ и мѣремъ и рыданїа женъ и дѣвъ, врдѣ и сръдвола* (243а), за сравнение с Δ.LI.5. τότε ἔσονται οἰμωγαὶ νηπίων πολλαὶ πατέρων τε καὶ μητέρων ὀδυρμοί, γυναικῶν τε καὶ παρθένων

¹⁷ Вж. напр. употребата на тази лексема в епиграфски паметник от X в.: *СЕ ЄСТЬ СΥΝΚΕΛ ΜΑΤΕΡ И СРДОВОЛЖ ПОГРЕБАЗЪ* (Попконстантинов & Костова, 2013, с. 43–47).

ὁμόλυμοί, ἀδελφῶν τε καὶ συγγενῶν. Тук ясно се вижда изброяването на близки и членове на семейството и не може да се допусне отклонение в разбирането и правилния узус на лексемата.

ТАЗАТИ СА ἄγωνίζομαι ‘споря, боря се’ Глаголът се среща рядко и, независимо че е наличен в Супрасълския сборник (Супр. 504:23–24) и Изборника от 1073 г. (Симеонов сборник, 1993, с. 183), употребата му не е със значение ‘споря, боря се’ – в *Тълкуванието* предава гръцкия глагол ἄγωνίζομαι, но това е вероятно първият случай на подобен превод – В.ХІХ.8. τρεῖς παῖδες νεώτεροι πρὸς μυριάδας ἀπίστων ἀγωνιζόμενοι – трѣе втрочи оунии. съ тмами ѳлкъ. невѣрными тазаѳъ са (86б). По същия начин се предава съответното място в текста на С: триѣ отроци оуни. съ тмами ѳлбкы. невѣрными. тазаѳоу са. (94г).

оукроухъ (оукрѳхъ) Лексемата, чието значение е ‘къшей, парче’, също така предоставя интересни сведения за преводача и неговия маниер на предаване на гръцкия текст. В пасажа: Δ.ХХХVI.2. τρεῖς ἑβδομάδας ἡμερῶν, ἄρτον ἐπιθυμιῶν οὐκ ἔφαγον, καὶ κρέας καὶ οἶνος οὐκ εἰσῆλθεν εἰς τὸ στόμα μου – три нѣла. похотѣна оукрѳха не вкѳсѣ ни маса. ни вино възниде въ уста моа (221а–221б) гръцкият текст ни съобщава ‘три седмици хляб доброволно не вкусих, ни месо, ни вино влязоха в устата ми’, а славянският преводач придава още по-голяма картинност на описанието, като заменя хляба с ‘къшей’ – pars pro toto. Обичайно оукроухъ превежда клáсма, което ясно показва, че е налична намеса на славянска почва. Доказателство се открива при превода на думата за ‘хляб’ – ἄρτος, ὁ – А.ХІ.1. οὐκ ἐπ’ ἄρτω μόνῳ ζήσεται ἄνθρωπος – ѳко не хлѣбѣ тѳкмо живѣ ѳлкъ (265б–266а). Това вероятно се дължи на факта, че тази дума е характерна за евангелския текст и се среща в Мариинското, Зографското, Асеманиевото евангелие и в Савината книга (Мт. 14:20), както и в Супрасълския сборник (Супр. 428:30, 475.17), а преводачите, бидейки духовни лица, са добре запознати с негодите на Великия пост.

оурокъ Интересно е предаден следният пасаж на гръцки – А.VII.1. καὶ διέταξεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς τὸ τῆς ἡμέρας καθ’ ἡμέραν ἀπὸ τῆς τραπέζης τοῦ βασιλέως и оустави имъ црѣ оурокъ ѳсти въ вса дѣни ѿ црѣвы трапѣзы (260а) – ‘царят им определи точен (уречен) час за хранене всеки ден’. В гръцкия текст липсва глаголът ѳсти, но преводачът го добавя, за да изясни текста, въпреки че е ясно, че става въпрос за часа за хранене. Лексемата се явява синоним на думата рокъ – т.е. изреченото, определеното време (Петров, 2012, с. 38) и така се среща в Супрасълския

сборник и Синайския евхологий¹⁸. В Изборника от 1073 г. лексемата се среща два пъти със значение 'урок' (*Симеонов сборник*, 1993, с. 187).

Откриват се множество словоформи, които са характерни за ранни паметници и свидетелстват за древността на превода. Съвпадението на голям брой от тези редки лексеми със същите по значение в съдържанието например на Супрасълския сборник и Изборника от 1073 г. издават, че *Тълкуванието* е сред ранните преводни произведения на старобългарската литература. Наред с това е показателен фактът, че са налични и голям брой българизми, характерни за преславската редакция от X в. За съжаление, към момента наблюденията върху лексикалния състав на преписа М не предоставят достатъчно информация дали преводът е осъществен на части или е съществувал цялостно в недостигнали до нас преписи.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алексеев, А. А. (1999). *Текстология славянской Библии*. Санкт Петербург: Дмитрий Буланин.
- Ангушева-Тиханова, А., Джонсън, М.-А., & Димитрова, М. (2010). Атонската редакция на библейските перикопи и Словото на Кирил Александрийски за пророк Даниил в творбата на Цамблак за тримата отроци в пещта и Даниил. In *Пъние мало Георгию: Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Георги Попов* (pp. 307–335). София: Издателски център Боян Пенев.
- Арсений, йер., & Иларий, йер. (1879). *Описание славянских рукописей Библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры* (Vol. 3). Москва: Тип. Т. Рис.
- Викторов, А. Е. (1890). *Описи рукописных собраний в книгохранилищах Северной России, № 92 (1827)*. Санкт Петербург: Типография Императорской Академии наук.
- Вълчанов, С. (1975). *Тълкувание на Книгата на пророк Даниил*. София: Синодално издателство.
- Добрев, И. (2012). За двете готски лексикални гнезда в Супрасълския сборник и за липсата на една източногерманска лексема в сборника. In *Преоткриване: Супрасълски сборник, старобългарски паметник от X век* (pp. 75–100). София: Изток-Запад.
- Евсеев, И. Е. (1897). *Книга пророка Исаяи в древнеславянском переводе*. Санкт Петербург: Т-во „Печатня С. П. Яковлева“.
- Евсеев, И. Е. (1905). *Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе*. Москва: Отделение русского языка и словесности Императорской академии наук.

---

¹⁸ Супр. 367:9; Синайски евхологий 1a:22, 58a:17.

- Заимов, Й. & Капалдо, М. (1982). *Супрасълски или Ретков сборник* (Vol. 1). София: БАН.
- Заимов, Й. & Капалдо, М. (1983). *Супрасълски или Ретков сборник* (Vol. 2). София: БАН.
- Иванова-Мирчева, Д. et al. (Eds.). (1999). *Старобългарски речник* [СР] (Vol. 1, А–Н). София: Валентин Траянов.
- Иванова-Мирчева, Д. et al. (Eds.). (2009). *Старобългарски речник* [СР] (Vol. 2, О–У). София: Валентин Траянов.
- Илиев, И. И. (2014). Иполитовото тълкувание на Книга на пророк Даниил в ръкопис 741 от Букурещкия държавен архив. *Bulgaria Mediaevalis*, 4, 245–256.
- Ильинский, Г. А. (1929). Погодинские Кирилло-глаголические листки. *Byzantinoslavica*, 1, 86–118.
- Иосиф, иеромонах. (1882). *Опись рукописей перенесенных из библиотеки Иосифова монастыря в библиотеку Московской духовной академии*. Москва: Издание Общества истории и древностей российских при Московском университете.
- Макдоналд, У. (2007). *Коментар на Стария завет* (Vol. 3). София: Верен.
- Милтенов, Я. (2006). *Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция*. София: Авалон.
- Невоструев, К. И. (1868). *Слово святого Ипполита об антихристе в славянском переводе по списку XII века*. Москва: Синодальная типография.
- Николова, С., Йовчева, М., Попова, Т., & Тасева, Л. (Eds.). (1999). *Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва: Каталог*. София: Кирило-Методиевски научен център.
- Петков, П., & Димитрова, М. (2004). Перикопи от Книгата на пророк Даниил в хърватската глаголическа книжнина. In *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk 2.–6. listopada 2002)* (pp. 167–182). Zagreb: Staroslavenski Institut.
- Петров, И. (2012). *Названията за време в старогръцки и старобългарски* (Магистърска теза). Софийски университет „Св. Климент Охридски“, София.
- Пигин, А. В. (2010). *Памятники книжной старины Русского Севера: Коллекции рукописей XV–XX веков в государственных хранилищах Республики Карелия*. Санкт-Петербург.
- Попконстантинов, К. & Костова, Р. (2013). Манастирът на Георги, Синкел български в Преслав: Историята на една българска аристократична фамилия от Х в. In *Преслав* (Vol. 7, pp. 44–62). Велико Търново: Фабер.
- Рибарова, З., & Хауптова, З. (1998). *Григоровичев паримейник* (Vol. 1, Текст со критички апарат). Скопје: МАНУ.
- Русек, Й. (1969). Из лексиката на среднобългарските триоди. *Известия на Института за български език*, 17, 149–180.
- Русек, Й. (1980). Старозаветните части в Триода и значението им за реконструкцията на първоначалния превод на Паримейника. *Годишник на Софийския университет, Факултет Славянски филологии*, 74(3), 37–41.

- Русек, Й. (2002). Изток и Запад в лексиката на българския език през Средновековието. In В. Гюзелев & А. Милтенова (Eds.), *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад* (pp. 54–63). София: Гутенберг.
- Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). (1991). (Vol. 1, Изследвания и текст). София: БАН.
- Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). (1993). (Vol. 2, Речник-индекс). София: БАН.
- Славова, Т. (2008a). Библейски преводи. In *История на българската средновековна литература* (pp. 93–103). София: Изток-Запад.
- Славова, Т. (2008b). Архивен хронограф. In *История на българската средновековна литература* (pp. 292–294). София: Изток-Запад.
- Срезневский, И. И. (1874). *Сказания об Антихристе в славянских переводах с замечаниями о славянских переводах св. Ипполита*. Санкт Петербург.
- Срезневский, И. И. (1893). *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам* (Vol. 1). Санкт Петербург: Отделение русского языка и словесности Императорской академии наук.
- Срезневский, И. И. (1893–1903). *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам* (Vols. 1–3). Санкт Петербург: Отделение русского языка и словесности Императорской академии наук.
- Уханова, Е. (2012). Палеографические и кодикологические особенности древнейшего Учительного Евангелия Константина Преславского (ГИМ, Син. 262) и история его создания. In *Monumenta linguae Slavicae* (Vol. 58, pp. LVI–LXXVII). Freiburg: Weiher.
- Црвенковска, Е., & Макаријоска, Л. (2010). *Орбелски триод*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Шиваров, Н. (2002). Есхатологични представи в старобългарски писмени творения в края на първото хилядолетие: Характеристика и задачи в изследванията. In *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад* (pp. 291–304). София: ИК Гутенберг.
- Angusheva-Tihanova, A. & Dimitrova, M. (2004). Medieval Slavonic childbirth prayers: Sources, context and functionality. *Scripta and e-Scripta*, (2), 273–290.
- Hauptova, Z. (Ed.). (1997). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae [SJS]* (Vol. 4). Praha: Československá akademie věd.
- Iliev, I. I. (2014). The Slavonic versions of the Hippolytus of Rome's commentaries on the Book of Prophet Daniel. *Scripta & e-Scripta*, (13), 149–170.
- Kurz, J. (Ed.). (1966). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae [SJS]* (Vol. 1). Praha: Československá akademie věd.
- Kurz, J. (Ed.). (1973). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae [SJS]* (Vol. 2). Praha: Československá akademie věd.
- Kurz, J. (Ed.). (1982). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae [SJS]* (Vol. 3). Praha: Československá akademie věd.

- Liddell, K. G., & Scott, R. (1940). *A Greek-English lexicon* (rev. ed. by H. Jones with the assistance of R. McKenzie). Oxford: Calderon Press. (E-version in Perseus Digital Library Project. Ed. by G. R. Crane. Tufts University, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/search?redirect=true>)
- Lința, E., Djamo-Diaconița, L., & Stoicovici, O. (1981). *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*. București: Universitatea din București.
- Miklosich, F. (1862–1865). *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Vindobonae: G. Braumueller.
- Tapkova-Zaimova, V., & Miltenova, A. (2011). *Historical and apocalyptic literature in Byzantium and medieval Bulgaria*. Sofia: East-West Publishers.
- Thomson, F. (1998). The Slavonic translation of the Old Testament. In *Interpretation of the Bible* (pp. 605–920). Ljubljana: Sheffield Academic Press.

BIBLIOGRAPHY

(TRANSLITERATION)

- Alekseev, A. A. (1999). *Tekstologija slavianskoj Biblii*. Sankt Peterburg: Dmitrii Bulanin.
- Angusheva-Tihanova, A. & Dimitrova, M. (2004). Medieval Slavonic childbirth prayers: Sources, context and functionality. *Scripta and e-Scripta*, (2), 273–290.
- Angusheva-Tikhanova, A., Dzhonsun, M.-A., & Dimitrova, M. (2010). Atonskata redaktsiia na bibleiskite perikopi i Slovoto na Kiril Aleksandriiski za prorok Daniil v tvorbata na TSamblak za trimata otrotsi v peshhta i Daniil. In *Pënie malo Georgiiu: Sbornik v chest na 65-godishninata na prof. dfn Georgi Popov* (pp. 307–335). Sofiia: Izdatelski tsentur Boian Penev.
- Arseniï, ier., & Ilariï, ier. (1879). *Opisanie slavianskikh rukopisei Biblioteki Sviato-Troitskoï Sergievoi lavry* (Vol. 3). Moskva: Tip. T. Ris.
- Crvenkovska, E., & Makarijoska, L. (2010). *Orbelski triod*. Skopje: Institut za makedonski jazik “Krstе Misirkov”.
- Dobrev, I. (2012). Za dvete gotski leksikalni gnezda v Suprasulskii sbornik i za lipsata na edna iztochnogermanska leksema v sbornika. In *Preotkrivane: Suprasulski sbornik, starobulgarski pametnik ot X vek* (pp. 75–100). Sofiia: Iztok-Zapad.
- Evseev, I. E. (1897). *Kniga proroka Isaiï v drevneslavianskom perevode*. Sankt Peterburg: T-vo “Pechatnia S. P. Iakovleva”.
- Evseev, I. E. (1905). *Kniga proroka Daniila v drevneslavianskom perevode*. Moskva: Otdelenie russkago iazyka i slovesnosti Imperatorskoï akademii nauk.
- Hauptova, Z. (Ed.). (1997). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae [SJS]* (Vol. 4). Praha: Československá akademie věd.
- Il’inskiï, G. A. (1929). Pogodinskie Kirillo-glagolicheskie listki. *Byzantinoslavica*, 1, 86–118.
- Iliev, I. I. (2014). Ipolitovoto tulkuvanie na Kniga na prorok Daniil v rukopis 741 ot Bukureshtkiia dŭrzhaven arkhiv. *Bulgaria Mediaevalis*, 4, 245–256.

- Iliev, I. I. (2014). The Slavonic versions of the Hippolytus of Rome's commentaries on the Book of Prophet Daniel. *Scripta & e-Scripta*, (13), 149–170.
- Iosif, ieromonakh. (1882). *Opis' rukopisei perenesennykh iz biblioteki Iosifova monastyria v biblioteku Moskovskoi dukhovnoi akademii*. Moskva: Izdanie Obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh pri Moskovskom universitete.
- Ivanova-Mircheva, D. et al. (Eds.). (1999). *Starobŭlgarski rechnik* [SR] (Vol. 1, A–N). Sofiia: Valentin Traianov.
- Ivanova-Mircheva, D. et al. (Eds.). (2009). *Starobŭlgarski rechnik* [SR] (Vol. 2, O–U). Sofiia: Valentin Traianov.
- Kurz, J. (Ed.). (1966). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae* [SJS] (Vol. 1). Praha: Československá akademie věd.
- Kurz, J. (Ed.). (1973). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae* [SJS] (Vol. 2). Praha: Československá akademie věd.
- Kurz, J. (Ed.). (1982). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae* [SJS] (Vol. 3). Praha: Československá akademie věd.
- Liddell, K. G., & Scott, R. (1940). *A Greek-English lexicon* (rev. ed. by H. Jones with the assistance of R. McKenzie). Oxford: Calderon Press. (E-version in Perseus Digital Library Project. Ed. by G. R. Crane. Tufts University, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/search?redirect=true>)
- Lința, E., Djamo-Diaconița, L., & Stoicovici, O. (1981). *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*. București: Universitatea din București.
- Makdonald, U. (2007). *Komentar na Stariia zavet* (Vol. 3). Sofiia: Verem.
- Miklosich, F. (1862–1865). *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Vindobonae: G. Braumueller.
- Miltenov, I. (2006). *Dialozite na Psevdo-Kesarii v slavianskata rukopisna traditsiia*. Sofiia: Avalon.
- Nevostruev, K. I. (1868). *Slovo sviatogo Ippolita ob antikhriste v slavianskom perevode po spisku XII veka*. Moskva: Sinodal'naia tipografiia.
- Nikolova, S., Īovcheva, M., Popova, T., & Taseva, L. (Eds.). (1999). *Bŭlgarskoto srednovekovno kulturno nasledstvo v sbirkata na Alekseĭ Khludov v Dŭrzhavniia istoricheski muzeĭ v Moskva: Katalog*. Sofiia: Kirilo-Methodievski nauchen tsentŭr.
- Petkov, P., & Dimitrova, M. (2004). Perikopi ot Knigata na prorok Daniil v khŭrvatskata glagolicheska knizhnina. In *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s meĭunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk 2.–6. listopada 2002)* (pp. 167–182). Zagreb: Staroslavenski Institut.
- Petrov, I. (2012). *Nazvaniia ta za vreme v starogrŭtski i starobŭlgarski* (Master's thesis). Sofiĭski universitet "Sv. Kliment Okhridski", Sofiia.
- Pigin, A. V. (2010). *Pamiatniki knizhnoi stariny Russkogo Severa: Kollektzii rukopiseĭ XV–XX vekov v gosudarstvennykh khranilishchakh Respubliki Kareliia*. Sankt-Peterburg.
- Popkonstantinov, K. & Kostova, R. (2013). Manastirŭt na Georgi, Sinkel bŭlgarski v Preslav: Istoriia ta na edna bŭlgarska aristokratichna familiia ot X v. In *Preslav* (Vol. 7, pp. 44–62). Veliko Tŭrnovo: Faber.

- Ribarova, Z., & Hauptova, Z. (1998). *Grigorovičev parimeinik* (Vol. 1, *Tekst so kritički aparat*). Skopje: MANU.
- Rusek, Ī. (1969). Iz leksikata na srednobŭlgarskite triodi. *Izvestiia na Instituta za bŭlgarski ezik*, 17, 149–180.
- Rusek, Ī. (1980). Starozavetnite chasti v Trioda i znachenieto im za rekonstruktsiata na pŭrvonachalniia prevod na Parimeinika. *Godishnik na Sofiŭskiiia universitet, Fakultet Slavianski filologii*, 74(3), 37–41.
- Rusek, Ī. (2002). Iztok i Zapad v leksikata na bŭlgarskiiia ezik prez Srednovekovieto. In V. Giuzelev & A. Miltenova (Eds.), *Srednovekovna khristianska Evropa: Iztok i Zapad* (pp. 54–63). Sofiia: Gutenberg.
- Shivarov, N. (2002). Eskhatologichni predstavi v starobŭlgarski pismeni tvoreniiia v kraia na pŭrvoto khiliadoletie: Kharakteristika i zadachi v izsledvaniia. In *Srednovekovna khristianska Evropa: Iztok i Zapad* (pp. 291–304). Sofiia: IK Gutenberg.
- Simeonov sbornik (po Svetoslavoviia prepis ot 1073 g.)*. (1991). (Vol. 1, *Izledvaniia i tekst*). Sofiia: BAN.
- Simeonov sbornik (po Svetoslavoviia prepis ot 1073 g.)*. (1993). (Vol. 2, *Rechnik-indeks*). Sofiia: BAN.
- Slavova, T. (2008a). Bibleŭski prevodi. In *Istoriia na bŭlgarskata srednovekovna literatura* (pp. 93–103). Sofiia: Iztok-Zapad.
- Slavova, T. (2008b). Arkhiven khronograf. In *Istoriia na bŭlgarskata srednovekovna literatura* (pp. 292–294). Sofiia: Iztok-Zapad.
- Sreznevskii, I. I. (1874). *Skazaniia ob Antikhriste v slavianskikh perevodakh s zamechaniiami o slavianskikh perevodakh sv. Ippolita*. Sankt Peterburg.
- Sreznevskii, I. I. (1893). *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam* (Vol. 1). Sankt Peterburg: Otdelenie russkago iazyka i slovesnosti Imperatorskoĭ akademii nauk.
- Sreznevskii, I. I. (1893–1903). *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam* (Vols. 1–3). Sankt Peterburg: Otdelenie russkago iazyka i slovesnosti Imperatorskoĭ akademii nauk.
- Tapkova-Zaimova, V., & Miltenova, A. (2011). *Historical and apocalyptic literature in Byzantium and medieval Bulgaria*. Sofia: East-West Publishers.
- Thomson, F. (1998). The Slavonic translation of the Old Testament. In *Interpretation of the Bible* (pp. 605–920). Ljubljana: Sheffield Academic Press.
- Ukhanova, E. (2012). Paleograficheskie i kodikologicheskie osobennosti drevneishogo Uchitel'nogo Evangeliiia Konstantina Preslavskogo (GIM, Sin. 262) i istoriia ego sozdaniia. In *Monumenta linguae Slavicae* (Vol. 58, pp. LVI–LXXVII). Freiburg: Weiher.
- Viktorov, A. E. (1890). *Opisi rukopisnykh sobraniĭ v knigokhranilishchakh Severnoi Rossii, № 92 (1827)*. Sankt Peterburg: Tipografiia Imperatorskoĭ Akademii nauk.
- Vŭlchanov, S. (1975). *Tŭlkuvanie na Knigata na prorok Daniil*. Sofiia: Sinodalno izdatelstvo.
- Zaimov, Ī. & Kapaldo, M. (1982). *Suprasŭlski ili Retkov sbornik* (Vol. 1). Sofiia: BAN.
- Zaimov, Ī. & Kapaldo, M. (1983). *Suprasŭlski ili Retkov sbornik* (Vol. 2). Sofiia: BAN.

Wybrane charakterystyczne leksemy w starobułgarskim przekładzie *Komentarzy do Księgi Proroka Daniela* Hipolita Rzymskiego

Przedmiotem artykułu jest słowiańska wersja *Komentarzy do Księgi Proroka Daniela* (*Commentarii in Daniele*, CPG 1873) autorstwa Hipolita Rzymskiego (ok. 170–235), najwcześniejszych i najbardziej wnikliwych komentarzy do tej starotestamentowej księgi. Zostały one napisane około 204 roku, a ich przekład na język starobułgarski sytuuje się wśród najstarszych dzieł literatury bułgarskiej. Wciąż dyskutowany jest czas jego powstania: od ostatnich dekad wieku IX do połowy X. Niektóre fakty językowe związane z *Komentarzami* były sporadycznie porównywane z częściowym przekładem *Księgi Proroka Daniela*, zawartym w paremejniku. Porównywano także słowiański przekład *Komentarzy* z tak zwaną *Księgą Proroków Starego Testamentu wraz z komentarzami*. Artykuł koncentruje się na rękopisie z 1519 roku (Nr 486 w Zbiorze z Biblioteki Wołokołamska, Rosyjska Biblioteka Państwowa, Moskwa), który śledzi tradycję wcześniejszych kopii i najdokładniej zachowuje zawartość *Komentarzy*. Oprócz ich morfologicznej specyfiki w tekście znajduje się wiele cech leksykalnych, które pomagają określić datę i miejsce powstania przekładu. Wśród nich znajdują się markery leksykalne, które zasługują na uwagę, gdyż prowadzą do ciekawych odkryć. Wiele leksemów zawartych w tekście odnosi się do wczesnych kodeksów i świadczy o starożytności przekładu. Niektóre charakterystyczne leksemy łączą się ze słowami użytymi w *Codex Suprasliensis* i *Pierwszym Zborniku Cara Symeona* (Izbornik, 1073 rok), co dowodzi, że *Komentarze* są jedną z najwcześniejszych przetłumaczonych prac w obrębie literatury starobułgarskiej.

Słowa kluczowe: Księga Daniela, Hipolit Rzymski, komentarze, przekład starobułgarski, markery językowe

Some Specific Lexemes in the Old Bulgarian Translation of Hippolytus of Rome's *Commentaries on the Book of Prophet Daniel*

The object of the current research is *Talkovanie na Kniga na propok Daniil* – the Slavonic version of the *Commentaries on the Book of Prophet Daniel* (*Commentarii in Daniele*, CPG 1873) by Hippolytus of Rome (c. 170–235), the earliest and most profound commentaries on this Old Testament book. They were written round 204 and their translation into Old Bulgarian can be counted among the earliest works of Bulgarian literature. The time of the *Commentaries'* translation is under discussion, its dating ranging from the last decades of the ninth to

the middle of the tenth century. Some linguistic facts of the *Commentaries* have sporadically been compared with the partial translation of the *Book of the Prophet Daniel*, included in the *Prophetologion*. Also, some comparisons have been made between the Slavonic translation of the *Commentaries* and the so-called *Talkovni proroci* – a translation of Old Testament books of prophets with commentaries. The analysis is based on a 1519 manuscript of the *Commentaries* (No. 486 from the Volokolamsk Collection, Russian State Library, Moscow), which follows the tradition of the earlier copies and most profoundly keeps the content of the *Commentaries*. In addition to morphological particularities, in the text there are many lexical idiosyncrasies, which can facilitate the dating and localization of the translation. Among these lexical markers can be singled out which show more interesting data. Many lexemes can be found which are particular to the early written codices and testify to the antiquity of the translation. For instance, some specific lexemes match with words, used in the *Codex Suprasliensis* and the First Miscellany of Tsar Simeon (*Izbornik* of 1073), which shows that the *Commentaries* are one of the earliest translated works of the Old Bulgarian literature.

Keywords: *Book of Daniel*, Hippolytus of Rome, commentary, Old Bulgarian translation, lexical markers

Notka o autorze

Ivan I. Iliev (Иван И. Илиев) (ian_ilye@abv.bg) – absolwent filologii klasycznej, magister filologii (specjalność: język staro-cerkiewno-słowiański); doktorat w Instytucie Literatury Bułgarskiej Akademii Nauk; asystent na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu im. św. Klemensa z Ochrydy w Sofii (język starogrecki i łaciński). Zainteresowania naukowe: studia nad manuskryptami, literatura rosyjska, eschatologia i apokaliptyzm, sławistyka, filologia klasyczna, średniowieczna literatura i historia, krytyka tekstu, etymologia.

Ivan I. Iliev, PhD (ian_ilye@abv.bg) – graduate of classical philology, MA in Old Church Slavonic; PhD from the Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences, Assistant Professor at the Theological Faculty in Ancient Greek and Latin, Sofia University. Research interests: manuscript studies; Russian literature; eschatology and apocalypticism; Slavic studies; Classical Latin; medieval history and literature; textual criticism; etymology.